

Marginalia – Ο Ασιατικός Τρόπος Παραγωγής

Ο Μαρξ στο κεφάλαιο 12 μας παρέχει ορισμένες μη συστηματοποιημένες σκέψεις για την ασιατική κοινωνία. Αρχικά στη δεύτερη ενότητα υπό τον τίτλο 2. *Ο μερικός εργάτης και το εργαλείο του* (συγκεκριμένα στις σελ. 311-312) και κατόπιν πιο διεξοδικά στην τέταρτη ενότητα 4. *Καταμερισμός της εργασίας εντός της βιοτεχνίας και καταμερισμός της εργασίας εντός της κοινωνίας* (συγκεκριμένα στις σελ. 327-328). Αντίστοιχες, σποραδικές αναφορές στην ασιατική κοινωνία υπάρχουν διάσπαρτες στο Κεφάλαιο, όχι όμως στην ίδια έκταση. Δεν συγκροτούν μια συστηματική θεωρία για τον Ασιατικό Τόπο Παραγωγής, αλλά προσφέρουν μια αδρή περιγραφή και σκιαγραφούν μια προσέγγιση. Βαθιά προβληματική, ομολογουμένως. Μια προσέγγιση που παραμένει εγκλωβισμένη στον οριενταλιστικό, δυτικοκεντρικό, ρατσιστικό ορίζοντα της ιστοριογραφίας και της πολιτικής επιστήμης της εποχής του συγγραφέα. Γι' αυτό και αξίζει να αποπειραθούμε έναν αδρό κριτικό σχολιασμό και μια επιγραμματική και στοιχειώδη αρχαιολογία των τρόπων με τους οποίους προσπάθησε να συλλάβει ο Μαρξ τις ασιατικές κοινωνικές δομές στην πορεία του έργου του.

Η παρακάτω ταξινόμηση αντλείται από το δοκίμιο του Shiozawa (Shiozawa, 1966)¹ και περιλαμβάνει την προγενέστερη βιβλιογραφία την οποία μελέτησε και στην οποία βάσισε ο Μαρξ την ανάλυσή του, καθώς και τους διάφορους σταθμούς και τα σημεία καμπής της θεωρητικής του επεξεργασίας των τρόπων παραγωγής στις ασιατικές κοινωνίες. Ο Shiozawa χωρίζει το υλικό σε τέσσερις περιόδους, που καθεμιά τους εκπροσωπεί έναν μετασχηματισμό της μαρξικής ερμηνείας των ασιατικών κοινωνιών.

PERIOD 1

1668 F. Bernier, *Voyages contenant la description des états du Grand Mogol*, etc.

1817 T.S. Raffles, *The History of Java*.

1818 J. Mill, *History of British India*.

1831 R. Jones, *An Essay on the Distribution of the Wealth and on the Sources of Taxation*.

1837 W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*.

1845 Marx and Engels, *Die Deutsche Ideologie*.

1852 G. Campbell, *Modern India*.

1853 Marx, *The British Rule in India, and other communications on India*.

¹ Shiozawa, K. (1966). *MARX'S VIEW OF ASIAN SOCIETY AND HIS "ASIATIC MODE OF PRODUCTION"*. *Developing Economies*, 4, 299-315.

PERIOD 2

1857—S8 Marx, Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen.

1859 Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie.

PERIOD 3

1867 Marx, Das Capital Bd. I. (first edition)

1868 Marx, Letter to Engels (from which it appears that at this time Marx read the works of G.L. von Maurer for the first time).

1873 Marx, Das Kapital, Bd. I. (second edition)

1875 Engels, Soziales aus Russland.

1877 Engels, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring).

PERIOD 4

1877 Morgan, Ancient Society.

1881 Marx, Letter to Zasulich. (draft)

1881—82 Engels, Fränkische Zeit.

1882 Engels, Mark.

1884 Engels, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates. (first edition)

1896 Engels, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates. (second edition)²

Η πρώτη περίοδος αφορά κυρίως τη συλλογή υλικού προς μελέτη καθώς και τη αποτύπωση σε χαρτί κάποιων αρχικών θέσεων στη *Γερμανική Ιδεολογία* και κυρίως σε άρθρα του για εφημερίδες πάνω στην κατάσταση της βρετανικής αποικιοκρατίας στην Ινδία. Η δεύτερη περίοδος, που αφορά τα γραπτά της δεκαετίας του 1850, αποτελεί την πιο ουσιαστική προσπάθεια διατύπωσης μιας συνεκτικής θεωρίας. Περιλαμβάνει την ανάλυση που κατατίθεται στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859 και κυρίως ένα εκτενές απόσπασμα από τα *Grundrisse* που φέρει τον τίτλο *Μορφές που προηγούνται από την καπιταλιστική παραγωγή*³. Εδώ ο Μαρξ δεν μιλάει ακόμη για ξεχωριστό Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής. Τον διαχωρίζει από τον πρωτόγονο, «αυτοφυή» κοινοτισμό αλλά τον εντάσσει, μαζί με την αρχαϊκή κοινωνία και τις γερμανικές φυλές σε ένα μεικτό σχήμα κοινοτικής ιδιοκτησίας και απαλλοτρίωσης-απόσπασης, που προηγήθηκε ιστορικά του

² ο.π.

³ Μαρξ, Καρλ (1989) *Βασικές Αρχές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. (Δ. Διβάρη, μτφ.). Τόμος Β'. Στοχαστής. σελ. 358-375.

Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής. Αυτό που τον διαφοροποιεί είναι ο δεσποτισμός, η απόσπαση του υπερπροϊόντος από το κράτος. Δεν υπάρχει ιδιωτική ιδιοκτησία της γης στις ασιατικές κοινωνίες, αλλά διαχείριση από την κοινότητα και νομή του υπερπροϊόντος από το κράτος.

Αντίθετα, κατά την τρίτη περίοδο, όπου κύριο σημείο αναφοράς είναι το Κεφάλαιο, ο Μαρξ φαίνεται να ξεχωρίζει τις ασιατικές κοινωνίες και να αποδίδει σε αυτές μια διαφορετικότητα, μια ετερότητα χωρίς, ωστόσο, να προκύπτει ξεκάθαρα ότι έχουμε να κάνουμε με έναν διακριτό τρόπο παραγωγής, που να μην ταυτίζεται ούτε με τον αρχαϊκό τρόπο παραγωγής αλλά ούτε και με τη φεουδαρχία. Η διάκριση του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής θα κατατεθεί με σαφήνεια κατά την τέταρτη περίοδο, στο γράμμα του Μαρξ προς τη μενσεβίκα συντρόφισσα Βέρα Ζασούλιτς (καθώς και στα προσχέδια αυτής της απάντησης που δεν είδαν το φως της δημοσιότητας παρά μετά τον θάνατο του Μαρξ)⁴, η οποία και απεύθυνε στον Μαρξ το ερώτημα αν η βασισμένη στην κοινοκτημοσύνη αγροτική ρωσική κοινότητα (Μιρ) θα έπρεπε πρώτα να καταστραφεί μέσω της έλευσης του καπιταλισμού, ή αν θα ήταν δυνατή μια απευθείας μετάβαση στο σοσιαλισμό. Απαντώντας στο ερώτημα αυτό, ο Μαρξ εξηγεί τη ρωσική αγροτική κοινότητα με όρους Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής, τον οποίο διαχωρίζει πλήρως από τις πρωτόγονες κοινότητες. Στα γραπτά του Ένγκελς (*Αντι-Ντύρινγκ, Η Καταγωγή της Οικογένειας...*) που εντάσσονται στην ίδια περίοδο και έπονται της επιστολής του Μαρξ στη Ζασούλιτς, η διάκριση αυτή αποσιωπάται και ο Ένγκελς επανέρχεται στο παλιότερο σχήμα των τεσσάρων τρόπων παραγωγής (πρωτόγονος, αρχαϊκός, φεουδαρχικός, καπιταλιστικός), χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στον Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής.

Καταρχάς, οφείλει να ξεκαθαριστεί ότι το μαρξικό σχήμα των εξελικτικών σταδίων του ανθρώπινου πολιτισμού είναι βαθιά προβληματικό, ακόμη και αν δεν υπεισέλθουμε στη συζήτηση για τον Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής. Ο Μαρξ μιλάει για πρωταρχικές κοινωνίες που είναι «αυτοφυείς», για φυλετικό και έμφυλο καταμερισμό εργασίας που βασίζεται «σε καθαρά φυσιολογική βάση», για κοινοτικές εργασίες που εκτελούνται με την ίδια φυσικότητα που η αράχνη υφαίνει τον ιστό της. Έχουμε εδώ μια φυσικοποίηση του κοινωνικού, μια βιολογικίστικη μεταφορά, μια οντολογική θεμελίωση του καταμερισμού εργασίας που, σε αντίθεση με το μαρξικό επιχείρημα, δεν είναι ποτέ φυσικός αλλά ήδη πάντοτε κοινωνικά θεσμισμένος.

Επιπλέον, το σχήμα των Grundrisse, όπου οι ασιατικές κοινωνίες εξετάζονται μαζί με τη φεουδαρχία, χωρίς να συγκροτούν ένα διαφορετικό τρόπο παραγωγής, αλλά και τα θεωρητικά σχεδιάσματα που επιχειρεί κακότεχνα ο Ένγκελς στα κατοπινά γραπτά του, χαρακτηρίζονται από μια εξελικτική αντίληψη των ανθρώπινων κοινωνιών. Υπάρχει μια, ενιαία, καθολική, οικουμενική πορεία του ανθρώπινου πολιτισμού από τις προϊστορικές κοινότητες στις κοινωνίες της αρχαιότητας και από εκεί στο φεουδαρχικό

⁴ Βλ. Marx, Karl (2011). *Προσχέδια για μια απάντηση στην επιστολή της Βέρας Ι. Ζασούλιτς (1881)*. (Θ. Γκιούρας, μτφ.). Περιοδικό Ουτοπία, τεύχος 94., αλλά και Marx, Karl (2019). *Ο Μαρξ Ενάντια στη «Θεωρία των Σταδίων» – Επιστολή του Μαρξ προς τον εκδότη του Otecestvenniye Zapisky, Νοέμβριος 1877*. Alerta Comunista. <https://alertacomunista.wordpress.com/2019/04/16/letter-marx-otecestvenniye-zapisky-november-1877/>

σύστημα, στον καπιταλισμό και, προλεταριάτου θέλοντος και συνθηκών επιτρεπόντων, στον κομμουνισμό. Κάθε κοινωνικό στάδιο ανάπτυξης προϋποθέτει το προηγούμενο, το ενσωματώνει και το καταργεί/υπερβαίνει, οδηγώντας σε μια ανώτερη βαθμίδα κοινωνικής ανάπτυξης. Το σχήμα αυτό είναι γραμμικό, τελεολογικό, λιγότερο ή περισσότερο ντετερμινιστικό, και ιεραρχημένο: κάθε στάδιο συνιστά εξέλιξη και ανάπτυξη του προηγούμενου. Με άλλα λόγια, διατυπώνεται εδώ μια θεωρία σταδίων και ένας εξελικτισμός των κοινωνικών μορφών. Το μοντέλο αυτό ταιριάζει σε ένα μηχανιστικό ιστορικό σχήμα και σε μια οικονομιστική αντίληψη του μαρξισμού, προσίδια στην ορθοδοξία του σοβιετικού μαρξισμού.

Αν εξετάσουμε το ίδιο σχήμα από την σκοπιά της θέσης που καταλαμβάνει ο Ασιατικός Τρόπος Παραγωγής στην ανάλυση, οι ιστορικές κριτικές που έχουν κατατεθεί διίστανται. Ορισμένοι θεωρούν ότι ένα ενιαίο εξελικτικιστικό σχήμα των κοινωνιών ισοπεδώνει την ιστορική διαφορά και την ετερότητα. Κατηγορούν τον Μαρξ για Δυτικοκεντρισμό και απάλειψη των τοπικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων του κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Για αυτούς τους στοχαστές, με το να εντάσσει τις ασιατικές κοινωνίες στο ίδιο πλαίσιο με τις γερμανικές, ο Μαρξ σβήνει την ιστορική ιδιαιτερότητα αυτών των κοινωνιών και τις θεωρεί απλά καθυστερημένες, καθηλωμένες σε ένα προηγούμενο στάδιο ανάπτυξης, οπισθοδρομικές. Για τον Μαρξ των Grundrisse, οι αφρικανικές και ασιατικές κοινωνίες δεν είναι διαφορετικές, είναι απαρχαιωμένες, υποανάπτυκτες. Σε αντίθεση με την παραπάνω κριτική, υπάρχουν άλλοι θεωρητικοί που χαιρετίζουν αυτή τη σταδιοποίηση του Μαρξ. Ακόμη και αν τις εντάσσει σε ένα προβληματικό εξελικτικό σχήμα, οι στοχαστές αυτοί θεωρούν ότι ο Μαρξ, με τον τρόπο αυτό, τουλάχιστον προσδίδει μια ιστορία στις ασιατικές κοινωνίες, τις αναγνωρίζει ως κομμάτι του παγκόσμιου ανθρώπινου ιστορικού πολιτισμού και δεν τις βλέπει ως εξαιρετικές περιπτώσεις.

Οι ακριβώς αντίστροφοι προβληματισμοί έχουν διατυπωθεί για το δεύτερο μαρξικό σχήμα, που τελεί ακόμη υπό διαμόρφωση στο Κεφάλαιο και βρίσκει την πιο πλήρη του έκφραση στην εποχή της επιστολής προς τη Ζασούλιτς. Ορισμένοι θεωρητικοί χαιρετίζουν αυτήν την αναγνώριση της ιδιομορφίας των ασιατικών κοινωνιών ως υπέρβαση του ευρωκεντρικού, δυτικοκεντρικού μοντέλου των προγενέστερων γραφών. Για αυτήν τη γραμμή σκέψης η αναγνώριση του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής σηματοδοτεί μια έξοδο από τη θεωρία σταδίων και την αντίληψη της προόδου του πολιτισμού που χαρακτήριζαν το προηγούμενο, ενοποιητικό θεωρητικό μοντέλο. Υπάρχουν, ωστόσο, και επικριτές αυτής της θεωρίας που αμφισβητούν την ύπαρξη ενός διακριτού και συνεκτικού Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής. Θεωρούν ότι πίσω από αυτόν τον όρο ο Μαρξ συνολίζει πολύ διαφορετικές κοινωνίες και ασύμβατους μεταξύ τους τρόπους παραγωγής (την κινεζική αυτοκρατορία, τις επαρχίες της Ινδίας, τον ιαπωνικό απομονωτισμό, τα αφρικανικά βασίλεια, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τα Χανάτα των Μογγόλων, τη ρωσική αυτοκρατορία), που δεν χωρούν στην ίδια γενικευτική και αναλυτικά αμφισβητήσιμη κατηγορία. Έτσι, οι κριτικοί αυτοί εγκαλούν τον Μαρξ για ρατσισμό, μιας και το μόνο «κοινό» χαρακτηριστικό όλων αυτών των κοινωνιών είναι ότι συγκροτούνται από μη-Δυτικούς πληθυσμούς. Επιπλέον, επιρρίπτουν στον Μαρξ την

κατηγορία του Οριενταλισμού, καθώς ταυτίζει τις ασιατικές κοινωνίες με τον δεσποτισμό: του καταλογίζουν, δηλαδή, ότι διαιώνίζει κατ' αυτόν τον τρόπο ένα στερεότυπο των πληθυσμών της Ανατολής που τους θέλει υποτακτικούς, πειθήνιους και παραδομένους στην εξουσία του των δεσποτών τους. Αρνείται στις ασιατικές κοινωνίες ότι και αυτές έχουν ιστορία.

Ακανθώδες, λοιπόν, ζήτημα η κατηγορία του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής και αμφισβητούμενο από πάσα κατεύθυνση. Οι αόριστοι προσδιορισμοί που χρησιμοποίησα στις προηγούμενες παραγράφους («κάποιοι», «ορισμένοι», «άλλοι») για τους επικριτές του μαρξικού σχήματος, καταδεικνύουν ότι δεν είμαι απόλυτα εξοικειωμένος με ολόκληρο αυτό το πεδίο κριτικής. Ίσως, όμως, δεν είναι και το πιο καυτό ζήτημα που χρειάζεται να μας απασχολήσει στην ανάγνωση του 12^{ου} κεφαλαίου για τον καταμερισμό εργασίας και τη βιοτεχνία, και αυτό το γράφω κυρίως για να δικαιολογήσω τη μερική μου γνώση. Γι' αυτό, άλλωστε, και επέλεξα να συμπεριλάβω αυτές τις εισαγωγικές σημειώσεις σε ένα παράρτημα, και όχι στον καθαυτό κορμό της παρουσίασης. Επιπρόσθετα, επιφυλάσσομαι για το κατά πόσο αυτή η συζήτηση είναι ζωντανή στις μέρες μας. Υπήρξε καυτό επίδικο κατά τη δεκαετία του '30, ιδίως για τον σοβιετικό μαρξισμό, όταν ο τελευταίος καλούνταν να ξεκαθαρίσει τη μορφή που θα έπαιρνε η μετάβαση της Σοβιετικής Ένωσης προς τον «σοσιαλισμό», αλλά και τις σχέσεις και την τοποθέτηση της ΕΣΣΔ προς τις άλλες ασιατικές χώρες και τα αναδυόμενα κομμουνιστικά κινήματα εντός τους. Στη δεκαετία του 1930 ο ΑΤΠ καταδικάστηκε από τον επίσημο σοβιετικό μαρξισμό ως αντιεπιστημονική και αντιμαρξιστική έννοια⁵. Γνώρισε μια δεύτερη αναβίωση κατά τη δεκαετία το '60, με την άνοδο των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων του Παγκόσμιου Νότου, όπου και πάλι οδήγησε σε θεωρητικά αδιέξοδα. Έκτοτε, έχει αντικατασταθεί από άλλα ερμηνευτικά εργαλεία όπως οι Θεωρίες Εξάρτησης, οι Θεωρίες των Κοσμοσυστημάτων, ο Τριτοκοσμισμός και, πιο πρόσφατα, οι Θεωρίες της Αποαποικιοποίησης, ερμηνευτικά εργαλεία που και αυτά, με τη σειρά τους, έχουν ήδη επιδείξει τις δικές τους ανεπάρκειες για μια συνολική κριτική του υπάρχοντος.

Κλείνω το παράρτημα με μια ειδική μνεία στο έργο του Γ. Μηλιού, ο οποίος ανασύρει από την ιστορική λήθη την κατηγορία του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής, για να εξηγήσει την ιστορική γέννηση του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Ακολουθώντας τον τουρκικής καταγωγής μαρξιστή ιστορικό Sencer Divtcioglu⁶, ο Μηλιός θεωρεί ότι η Επανάσταση του 1821 υπήρξε αστική, εθνική επανάσταση, που σηματοδότησε το πέρασμα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από τον Ασιατικό

⁵ Mandel, Ernest (1996). *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και οι ιστορικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του κεφαλαίου*. (Δημήτρης Χρ. Ξιφαράς, μτφ.). Περιοδικό Θέσεις, Τεύχος 57, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1996.

⁶ Divtcioglu, Sencer (1979). *Οικονομικό Μοντέλο της Οθωμανικής Κοινωνίας κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα*. Στο Συλλογικό (1979). *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*. (Σ. Αδραχά, επιμ., μτφ.). Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ.114-131.

Τρόπο Παραγωγής (που επικρατούσε κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) στον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής υπό ελληνική εθνική σημαία⁷.

Βιβλιογραφία

Mandel, Ernest (1996). *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και οι ιστορικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του κεφαλαίου*. (Δημήτρης Χρ. Ξιφαράς, μτφ.). Περιοδικό Θέσεις, Τεύχος 57, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1996.

https://drive.google.com/file/d/1hMzYREmw_DCi6aN0eQTok8o8YKB_i-IN/view?usp=drivesdk

Μαρξ, Καρλ (1989). *Μορφές που προηγούνται από την καπιταλιστική παραγωγή. Στο Βασικές Αρχές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. (Δ. Διβάρη, μτφ.). Τόμος Β'. Στοχαστής. σελ. 358-375.

<https://drive.google.com/file/d/1hVRpK3Fr54v3jy6JGKI0KjkjLaksJOqE/view?usp=drivesdk>

Marx, Karl (2011). *Προσχέδια για μια απάντηση στην επιστολή της Βέρας Ι. Ζασούλιτς (1881)*. (Θ. Γκιούρας, μτφ.). Περιοδικό Ουτοπία, τεύχος 94.

<https://drive.google.com/file/d/1hYgdVk2IjkPf9h-9KnZvbL15aF0oxRKP/view?usp=drivesdk>

Marx, Karl (2019). *Ο Μαρξ Ενάντια στη «Θεωρία των Σταδίων» – Επιστολή του Μαρξ προς τον εκδότη του Otecestvenniye Zapisky, Νοέμβριος 1877*. Alerta Comunista.

<https://drive.google.com/file/d/1hYuR-UDLIkEpfaRIHGr6zqg8l-9UbHoi/view?usp=drivesdk>

Μηλιός, Γιάννης (1996). *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής*. Περιοδικό Θέσεις, Τεύχος 57, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1996.

<https://drive.google.com/file/d/1hLVuI6LotyM0SR6oRKg7atXLgdVBnmnY/view?usp=drivesdk>

Shiozawa, K. (1966). *Marx's View of Asian society and his "Asiatic Mode of Production"*.

Developing Economies, 4, 299-315.

<https://drive.google.com/file/d/1hNYVIO3GnNwI7I9AO5gRAwpPQ7I1S1cc/view?usp=drivesdk>

Tokei, Ferenc (1979). *Essays on the Asiatic Mode of Production*. Akademiai Kiado, Budapest.

<https://drive.google.com/file/d/1hUoGWMAY5IH20Xt9NLRiN6AXVKXOskS6/view?usp=drivesdk>

⁷ Βλ. Μηλιός, Γιάννης (2000). *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Κριτική, καθώς και Μηλιός, Γιάννης (2020). *1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*. Αλεξάνδρεια.